

Ambrosius

Zingen moet ons hart

Hymnen

vertaald en toegelicht door
Patrick Lateur

Damon

MONOBIBLOS

deel 6

Zingen moet ons hart

Ambrosius

Hymnen

Vertaald en toegelicht door Patrick Lateur

Monobiblos staat onder redactie van Vincent Hunink

Isbn 978 94 6340 163 0

NUR 308, 700

Trefwoord: Latijn, literatuur, poëzie, theologie

Copyright © 2019, DAMON, Eindhoven

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt door middel van druk, fotokopie, microfilm of op welke andere wijze dan ook zonder de voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikel 16B Auteurswet 1912 juncto het Besluit van 20 juni 1974, St.b. 351, zoals gewijzigd bij het Besluit van 23 augustus 1985, St.b. 471 en artikel 17 Auteurswet 1912, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoedingen te voldoen aan de Stichting Reprorecht (Postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp). Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16 Auteurswet 1912) dient men zicht tot de uitgever te wenden.

Realisatie: Uitgeverij DAMON

Inhoud

De hymnendichter Aurelius Ambrosius 7

Ambrosius, *Hymnen* I-XIV 21

Dertien postambrosiaanse hymnen, XV-XXVII 79

Aantekeningen 113

Index van de Latijnse beginregels 133

Over de vertaler 134

De hymnendichter Aurelius Ambrosius

Antieke hymnen

Lofzangen ter ere van goden of helden hebben een lange traditie in de antieke cultuur. De Homerische hymnen voor Olympische en andere goden werden gecomponeerd tussen de zevende en de vierde eeuw v.C. In de eerste helft van de vijfde eeuw v.C. schreef Pindaros zijn *Zegezangen* voor sporthelden in de spelen van Olympia, Delphi, Korinthe en Nemea. Ook sommige koorliederen uit de Griekse tragedies behoren tot dit genre. En in Rome zongen de akkerbroeders het *Carmen arvale* en schreef Horatius het *Carmen saeculare* voor Augustus' eeuwfeesten van 17 v.C.

Sporen van een christelijke traditie van hymnen zijn al te vinden bij Paulus, die de Kolossenzen aanspoort: 'Zing voor God met een dankbaar hart psalmen, hymnen en geestelijke liederen.' (Kol 3.16) Van die gezangen getuigt Plinius Minor, die als gouverneur van Bithynië in een brief aan keizer Trajanus over christenen in zijn provincie bericht: 'Het is hun gewoonte op een vaste dag voor dageraad bijeen te komen en met elkaar voor Christus een beurtzang te zingen als voor een god.' (*Epistulae* 10.96.7 – vert. V. Hunink en R. Dijkstra)

Met Ambrosius begint een christelijke traditie van liturgische hymnen die anderhalf millennium lang duizenden lofzangen zou genereren. Daarvan blijft een aantal tot op de dag van vandaag bekend en gebruikt.

In zijn commentaar op psalm 149 beschrijft Augustinus waaraan hymnen moeten beantwoorden: *Hymni cantus sunt continentes laudem Dei; si sit laus et non sit Dei, non est hymnus. Si sit laus Dei et non contentur, non est hymnus. Oportet ergo, ut sit hymnus, habeat haec tria: et laudem, et Dei, et canticum.* ‘Hymnen zijn gezangen die een lof van God bevatten. Is er een lofprijzing die geen betrekking heeft op God, dan is er van hymne geen sprake. Is er een lofprijzing van God maar wordt er niet gezongen, dan is er van hymne geen sprake. Om een hymne te zijn moet ze dus deze drie elementen bevatten: lof, God, lied.’ (*Enarrationes in Psalmos* 72.1)

Vóór Ambrosius is er in de Latijnse literatuur slechts één auteur wiens oeuvre vergelijkbaar was met het zijne: Horatius, dichter van *Carmina – Oden*. Veel van zijn gedichten bestaan uit vierregelige strofen naar Griekse modellen, maar bij de Milanese bisschop staan strofen en verzen zelfstandiger dan in de complexe constructies van Horatius. In Milaan werden de hymnen meegezongen door het volk, dus moesten syntaxis en woordvolgorde eenvoudiger zijn. Ambrosius’ hymnen staan nog het dichtst bij Horatius’ *Carmen saeculare*, dat als een soort seculiere liturgie generaties lang een blijvende indruk moet hebben nagelaten. De ernst en het plechtige karakter van een gemeenschapsgebed vol diepgang als uiting van een gemeenschappelijke overtuiging: dat moet de klassiek gevormde Ambrosius hebben getroffen. Het narratieve karakter van sommige ambrosiaanse hymnen zal dan weer beïnvloed zijn door de poëzie van Vergilius. Dat is vooral het geval met de hymnen voor martelaren, de nieuwe christelijke helden, van wie daden en ervaringen worden geëvoceerd.

Bisschop en dichter

Aurelius Ambrosius werd in Trier geboren als zoon van de *praefectus praetorio* voor Gallië. Van moederszijde was hij een neef van de invloedrijke Quintus Aurelius Symmachus. Na studies in Rome werkte hij gedurende vijf jaar als advocaat in Sirmium in de provincie Pannonia (Servië). In 370 werd hij gouverneur van Aemilia en Liguria, met Milaan als residentie. Daar werd hij een gewaardeerd figuur aan het keizerlijk hof, onder meer door zijn diplomatieke tussenkomsten in de verhoudingen tussen arianen en katholieken. Toen de ariane bisschop Auxentius in 374 overleed, werd Ambrosius, een ongedoopte catechumeen, zonder enige voorafgaande wijding tot bisschop uitgeroepen. Dat ambt zou hij tot zijn dood in 397 bijna een kwart eeuw uitoefenen en daarin werd hij een heftige bestrijder van het arianisme.

Ambrosius was een bijzonder productieve auteur: hij schreef commentaren en traktaten op het vlak van exegeze, moraal en catechese, redevoeringen en homilieën, brieven en hymnen. Hij is een van de vier grote kerkvaders van het westen, samen met zijn tijdgenoten Hieronymus en Augustinus, en met de latere Gregorius de Grote. Als bisschop, als tegenstander van de arianen, als man van het woord én de daad was hij van grote betekenis voor de geschiedenis van het christendom. Met zijn hymnen werd Ambrosius niet alleen de eerste grote christelijke dichter in het Westen, hij was ook de eerste om de gelovige gemeenschap te betrekken in de kerkzang.

Over die zingende gemeente is een direct getuigenis bewaard van de man die zich op Pasen 387 door bisschop Ambrosius zou laten dopen, Augustinus. De

Ambrosius

Hymnen I-XIV

I | Aeterne rerum conditor

22

Aeterne rerum conditor,
noctem diemque qui regis
et temporum das tempora
ut alleues fastidium,

præco diei iam sonat,
noctis profundæ peruigil,
nocturna lux uiantibus,
a nocte noctem segregans.

Hoc excitatus Lucifer
soluit polum caligine,
hoc omnis errorum chorus
uias nocendi deserit.

Hoc nauta uires colligit
pontique mitescunt freta;
hoc ipse petra ecclesiae
canente culpam diluit.

Surgamus ergo strenue;
gallus jacentes excitat
et somnolentos increpat;
gallus negantes arguit.

23

Eeuwige Schepper van het al
die over nacht en dag regeert,
de tijden aangeeft in de tijd
en zo verveling tegengaat,

nu klinkt de bode van de dag,
de wachter in de diepe nacht,
een nachtlucht voor de reizigers.
Hij scheidt de nacht af van de nacht.

De Morgenster door hem gewekt
drijft uit de hemel duisternis,
het ganse zwerverskoor verlaat
door hem de wegen van het kwaad.

Door hem herwint de zeeman kracht,
op zee vinden de golven rust;
bij zijn gekraai wast zelfs de Rots
der Kerk zijn zonde wenend weg.

Staan wij dus vastberaden recht;
de haan wekt wie terneerligt op
en scheldt de slome slapers uit;
de haan beschuldigt wie ontkent.

Gallo canente spes redit,
ægris salus refunditur,
mucro latronis conditur,
lapsis fides reuertitur.

Jesu, labantes respice
et nos uidendo corrige;
si respicis, lapsus cadunt
fletuque culpa soluitur.

Tu lux refulge sensibus
mentisque somnum discute,
te nostra uox primum sonet
et uota soluamus tibi.

De haan kraait en er is weer hoop:
want zieken worden weer gezond,
struikrovers bergen weer hun dolk,
geloof komt bij wie afviel weer.

Kijk ons nu aan, wij wankelen,
herstel ons, Jezus, met uw blik.
Kijkt U ons aan, de val vervalt,
met tranen wordt de schuld gedelgd.

U, licht, straal weer in onze geest,
verdrijf nu uit ons hart de slaap.
U prijze onze stem het eerst,
wij doen ons woord gestand voor U.

II | Splendor paternæ gloriæ

26

Splendor paternæ gloriæ,
de luce lucem proferens,
lux lucis et fons luminis,
dies dierum illuminans,

uerusque sol, inlabere,
micans nitore perpeti;
iubarque Sancti Spiritus
infunde nostris sensibus.

Votis uocemus et Patrem,
Patrem perennis gloriæ,
Patrem potentis gratiæ;
culpam releget lubricam,

informet actus strenuos,
dentem retundat inuidi,
casus secundet asperos,
donet gerendi gratiam,

mentem gubernet et regat
casto fideli corpore;
fides calore ferueat,
fraudis uenena nesciat.

27

Afstraling van uw Vaders glans,
U openbaart uit licht het licht,
U, licht uit licht en bron van licht,
U, dag der dagen die verlicht,

de ware zon: dring tot ons door,
in glinsters, schitter zonder eind,
stort in ons hart de eerste straal,
licht van de Geest die Heilig is.

Aanroepen wij de Vader ook,
Vader van luister eindeloos,
Vader van de genadekracht:
dat Hij gevaar en schuld verbant,

ons vastberaden maakt in daad,
de tand van de jaloerse stompt,
ons bijstaat in beproevingen,
ons handelen genade schenkt.

Dat Hij ons hart nu stuurt en leidt
binnen een lichaam kuis en trouw.
Geloof ontbrande door zijn gloed
met giftig dwalen niet vertrouwd.

Christusque nobis sit cibus,
potusque noster sit fides,
læti bibamus sobriam
ebrietatem Spiritus.

Lætus dies hic transeat!
Pudor sit ut diluculum,
fides uelut meridies,
crepusculum mens nesciat!

Aurora cursus prouehit;
aurora totus prodeat
in Patre totus Filius,
et totus in Verbo Pater.

En Christus weze ons tot spijs,
tot onze drank dient het geloof.
De Geest geeft roes in nuchterheid,
die dronk make ons vreugdevol.

Vol vreugd verstrijke deze dag!
De schroom mag zijn als dageraad,
geloof mag als de middag zijn,
de geest met schemer niet vertrouwd!

De dageraad rijst almaar voort,
dage in heel het morgenrood
nu in de Vader heel de Zoon
en heel de Vader in het Woord.

Dertien postambrosiaanse hymnen

XV-XXVII

XV | Ales diei nuntius

80

Ales diei nuntius
lucem propinquam præcinit;
nos excitator mentium
iam Christus ad uitam uocat.

‘Auferte,’ clamat, ‘lectulos
ægros, soporos, desides;
castique, recti ac sobrii
uigilate, iam sum proximus!’

Iesum ciamus uocibus
flentes, precantes, sobrii;
intenta supplicatio
dormire cor mundum uetat.

Tu, Christe, somnum dissice,
tu rumpe noctis uincula,
tu solue peccatum uetus,
nouumque lumen ingere!

De vogel, bode van de dag,
voorspelt het licht dat komen gaat;
Christus, die onze zielen wekt,
roept ons nu weer tot leven op.

Hij roept: ‘Neem jullie bedden weg,
die zijn voor ziekte, nietsdoen, slaap;
waak rein, rechtschapen en beheerst,
want Ik ben u al heel nabij!’

Roepen wij Jezus nu om hulp
met vasten, bidden en geweën;
een smeekgebed dat vurig is
houdt sluimer uit een zuiver hart.

U, Christus, jaag die sluimer weg,
verbreek de boeien van de nacht,
verban uit ons het oude kwaad,
en stort in ons het nieuwe licht!

81

XVI | Nox et tenebræ et nubila

82

Nox et tenebræ et nubila,
confusa mundi et turbida,
lux intrat, albescit polus,
Christus uenit, discedite.

Caligo terræ scinditur
percutta solis spiculo,
rebusque iam color redit
uultu nitentis sideris.

Sic nostra mox obscuritas
fraudisque pectus conscium,
ruptis resectum nubibus,
regnante pallescet Deo.

Te, Christe, solum nouimus,
te mente pura et simplici
rogare curuato genu
flendo et canendo discimus.

Intende nostris sensibus,
uitamque totam dispice.
Sunt multa fucis illita,
quæ luce purgentur tua.

83

Nacht, duisternis en wolkenvracht,
en alle chaos, onrust: weg!
Daar rijst het licht, de dag breekt aan,
de hemel heldert, Christus komt.

Wanneer het aardse donker splijt
doorboord door pijlen van de zon,
krijgt alles weer terstond een kleur
door schitter van de zonneschijf.

Zo licht ook onze donkerheid,
ons schuldbewuste hart snel op,
door het doorbroken wolkendek
weer vrij onder Gods heerschappij.

Alleen U, Christus, kennen wij.
Wij leren U in zuiverheid
en eenvoud van ons hart, geknield,
te smeken met gewezen en zang.

Geef acht op wat ons roert en stuurt,
doorgrond ons leven helemaal.
Veel is bevuild door valse schijn,
dat moet gezuiverd door uw licht.

Aantekeningen

I - *Aeterne rerum conditor* - Ambrosius (ca. 340-397)

De hymne herinnert aan het ogenblik waarop nog voor het morgenrood het eerste hanengekraai weerklinkt. Het kraaien van de haan roept zowel de schepping van het licht op (Gn 1.3-5), als de drievoudige verloochening door Petrus (Lc 22.56-62). De hymne is samengesteld uit vier groepen van telkens twee strofen.

De Schepper voorzag in de afwisseling van dag en nacht (1), en het hanengekraai is daarvan een teken (2). Daardoor verdwijnen in de lucht en op het land duisternis en kwaad (3), op zee en in het hart van Petrus heersen rust en vrede (4). De mens wordt wakker en is bevrijd van de machten van de duisternis, zonde en kwaad (5), God is weer voelbaar in hem aanwezig (6). De strofen 7-8 vormen een gebed tot Jezus, wiens blik op Petrus verwijtend én vergevend werkt; de zingende gemeenschap vraagt Hem om licht, waakzaamheid en trouw.

II - *Splendor paternæ gloriæ* - Ambrosius

De traditie van de morgenhymne gaat terug op het eerste van de drie grote uren van het joods gebed (morgen, namiddag en avond). Ambrosius verwerkt de vroegchristelijke symboliek van Christus-Zon, aangekondigd door de profeet Maleachi: ... *gaat dan de zon van de gerechtigheid op* (Mal 3.20). Ook de Romeinse

cultus van Sol Invictus speelt op de achtergrond mee. Verder beklemtoont de symboliek de gelijkheid van de eerste en de tweede Persoon in de Drievuldigheid, tegen de opvattingen van Arius en Photinus. Het *Lumen de Lumine* – ‘licht uit licht’ is een van de centrale punten in de geloofsbelijdenis van Nicea (325). De vierledige structuur van de hymne is cyclisch.

Strofen 1-2 roepen Christus aan: het goddelijke licht moet schijnen over de gemeenschap, waarbij de Vader en de Geest worden vermeld. Ook in de strofen 7-8 domineert de terminologie rond licht. De verschillende fasen van de dag nodigen de gelovigen uit helder en zuiver te zijn als de dag in het vooruitzicht van de Vader en de Zoon. De bede in 2 en 7, en de verwachting van Vader en Zoon in 1 en 8 vormen een chiasme. Strofen 3 en 6 bevatten de Drievuldigheid: de Vader moet hoeden voor fouten, de Zoon is voedsel, de Geest is drank. Centraal staat de bede tot de Vader die hulp en bescherming biedt (4) en zorgt voor fysieke en morele integriteit (5).

III - *Iam surgit hora tertia* - Ambrosius

De hymne, die reeds in het midden van de zesde eeuw een plaats kreeg in de terts op Goede Vrijdag, bezingt het ogenblik waarop Jezus wordt gekruisigd. Zij is een van de mooiste voorbeelden van de vierledige ambrosiaanse compositie.

Strofen 1-2 zijn een bezinning over het uur waarop Christus wordt gekruisigd en roepen op tot deemoed en gebed om ontvankelijk te staan voor Jezus en de Geest die Hij stuurt. In twee bewegingen volgt een theologische bezinning over de heilsgeschiedenis en het mysterie van Christus' dood. Twee strofen benadruk-

ken de kracht van de verlossing: het einde van de zonde (3) maakt plaats voor een nieuw tijdperk van geluk en geloof (4). Twee andere strofen evoceren de adoptie van Johannes door Maria: de kruiswoorden (5) wijzen op het mysterie van Christus' maagdelijke geboorte (6). De afsluitende strofen 7-8 corresponderen met 1-2: een bezinning over de heilzame werking van het geloof (7) leidt tot een geloofsbelijdenis die de voornaamste thema's herneemt: Christus' goddelijkheid, maagdelijke geboorte, verlossing en verheerlijking (8).

IV - *Deus creator omnium* - Ambrosius

Zoals de morgenhymne (II) gaat ook deze avondhymne terug op een lange gebedstraditie bij joden en christenen. Ambrosius zelf vermeldt in *De virginibus* 3.4.18 de dagelijkse gebedsmomenten en eindigt met ‘*hora incensi, cum denique cubitum pergitur* – het uur waarop men de lamp aansteekt, wanneer we ten slotte gaan slapen.’ Deze avondhymne sluit aan bij *Psalmen* 4 en 141 met een aanspreking van God, met lof en dank aan de Schepper om de weldaden, en met een bede om hulp tegen nachtelijke verleidingen en gevaren.

De hymne evolueert van verleden (dag) naar toekomst (nacht), vertrekt van God om naar God terug te keren. De eerste en laatste strofe corresponderen met elkaar, de strofen 2-3 en 6-7 omkaderen het hart van de hymne.

Maar schenkt men meer aandacht aan de betekenis dan aan de complexe zins- en strofenbouw, dan komt weer een vierledigheid naar voren: aanroeping van de Schepper die de nacht creëerde voor de rust van de mensen (1-2), dank en lof, en vraag om een gezang dat uitdrukking geeft aan de verlangens van het hart in